

HOLGER FISCHER

Az etnikai és vallási csoportok együttélése Magyarországon a legújabb németországi történetírásban

Magyarország a német történettudományban

A németországi történettudomány természetesen csak viszonylagos jelentőséget tulajdonít Magyarország történetének. Az utóbbi két-három évtizedben keletkezett magyar tárgyú történeti munkák száma nem túl nagy. Ez esetleg csalódást okoz annak a magyar történésznek, aki a hungarocentrikus szemléletmód híve. Csalódottsága csak növekedhet, ha tekintetbe veszi azt a kitüntető figyelmet, amelyben a politika részesítette a magyar nemzeti történetírást az elmúlt négy-öt évben. Véleményem szerint azonban a csalódottság nem jogos, mivel egyrészt a témák sokfélesége és számos esetben a munkák minősége is pozitívan értékelhető. Másrészt megállapítható, hogy a hasonló nagyságú európai országok történetéről, mint például Belgium, a skandináv országok vagy Görögország, ennél sokkal kevesebb írás jelent és jelenik meg Németországban. Végül is Magyarország nem mindenek a mértéke.

A történettudományi publikációkat különböző helyeken elemezték részletesen, számszerűleg is: az 1980-ig tartó időszak fejlődésére nézve Karl Nehring¹, a nyolcvanas évekre Holger Fischer² és legutóbb Gerhard Seewann³ is. E helyütt csak Seewann legfontosabb adatait szeretném idézni: az 1981-1990 közötti időszakban összesen 134 publikáció jelent meg a magyar történelemről Németországban, ebből 84 folyóiratcikk és 50 monográfia, az utóbbiból 15 disszertáció. A történelmi korszakokat szemlélve megállapítható, hogy 22 mű (16,4 százalék) a magyar középkorral, 29 (21,6 százalék) a korai újkorral, 18 (13,4 százalék) a XIX. századdal, 38 (28,4 százalék) a XX. századdal és 27 (20,1 százalék) több korszakon átívelő témákkal foglalkozik; mennyiségileg egyértelműen kiemelkedik tehát a XX. század.

Ezek a munkák széles témakört ölelnek fel; egyetlen kivételtől eltekintve tulajdonképpen nem lehet egyértelmű tematikai súlypontokat megállapítani. Éppen a gazdaság- és társadalomtörténettel szemben olyan munkák dominálnak, amelyek állam- és politikátörténettel foglalkoznak. Alapvetően - ha nem is minden egyes munkára vonatkozóan - el kell sajnos fogadnunk Seewann viszonylag kemény ítéletét, amely szerint a magyar történelmet elemző német történettudománynak nem sikerült innovatívan hatnia, nem sikerült a magyar történettudományt arra ösztönöznie, hogy új szempontokat, új kérdéseket vessen fel, és új kutatási kiindulópontokat keressen.⁴

A történettudomány fontos szerepet játszik a nemzetállam kialakulásának legújabb folyamatában és az ezáltal meghatározott paradigmák és sematikus kategóriák kialakulásában, amelyek nemzetállami korlátoltsághoz vezethetnek, mint ahogyan ez részben Magyarországon is bekövetkezett. Éppen e tekintetben - Seewann véleménye szerint - a német történettudomány nem ragadta meg azt a lehetőséget, hogy kívülről, elfogulatlanul közelítse meg a problémákat. Ez az ítélet az én véleményem szerint. túlságosan általánosító, túl szigorú, és mindenekelőtt Seewann saját munkái és bizonyos kutatási programokban játszott szerepe cáfolják azt élesen.

A nemzetiségi és a kisebbségi problémákról szóló munkák

Az általam fõntebb jelzett egyetlen tematikai kivételt a magyar történelem nemzetiségi és kisebbségi problémáiról szóló 37 munka jelenti, amely az összesen 134 munkának közel 30 százaléka. Valójában, amint a válogatott bibliográfia 112 címe mutatja, lényegesen több tudományos cikk született, ha figyelembe vesszük az 1990 utáni éveket, valamint kilépünk a

történettudomány szűkebb értelemben vett kereteiből. Már most szeretnék utalni arra, hogy éppen ezek a munkák, amelyek részben a magyar kollégákkal szoros együttműködésben keletkeztek, egyre növekvő mértékben arra irányulnak, hogy a magyarországi és a szomszédos országokbeli problémakör társadalomtörténeti aspektusát összehasonlító és interdiszciplináris módon kidolgozzák, és innovatív hatást fejtsenek ki.

A nemzetiségkutatásban - összehasonlító és interdiszciplináris kiindulópontjának megfelelően - sokféle tudományág képviselői vesznek részt. Találunk köztük társadalomtörténészeket, Kelet- és Délkelet-Európa történetével foglalkozó historikusokat, politológusokat, szociológusokat, közgazdászokat, földrajztudósokat és nyelvészeket, akik különböző tudományos intézetekben tevékenykednek, egymástól nagyon eltérő tudományos közegben élnek. A Magyarországra vonatkozó nemzetiségkutatás központjává kétségkívül a müncheni Südost-Institut vált. Gerhard Seewann, a Südost-Institut történésze és könyvtárigazgatója, valamint Edgar Hösch, az intézet igazgatója és egyidejűleg a müncheni egyetem Kelet- és Délkelet-európai Történelem Tanszéke professzorának vezetésével ez az intézet készítette elő és koordinálta a *Németek és magyarok mint nemzeti kisebbségek a Duna völgyében 1900-tól 1990-ig* című úttörő szerepet játszó interdiszciplináris kutatási programot. Ezt a kutatást 1986-tól 1992-ig folytatták, s először a Volkswagen Alapítvány, majd a szövetségi Belügyminisztérium támogatta pénzügyileg. Ezt követően pályázatot nyújtottak be a Volkswagen Alapítványnál a kutatási program folytatására, amely a következő, kissé komplikált címet viseli: *A nemzetiségi politika variánsai és típusai Délkelet-Európában 1989-ig és ezek kihatásai az 1989-90 óta tartó demokratizálódási folyamatra. Az etnikai diszkrimináció, valamint az ellenségképek és előítéletek funkcionalizációjának gyakorlata*. A program résztvevői és a terület többi kutatói folyamatosan megvitatják egymással tapasztalataikat, eredményeiket, mindenekelőtt publikációikkal és nagyobb konferenciákon elhangzó előadásaikkal. Ennek során nem riadtak vissza azoktól a gyakran egyoldalú és érzelmektől fűtött, szemrehányásokkal telített vitáktól sem, amelyeket a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének és a Németországban működő Kitelepítettek Szövetségének igen érdekes szövetséget alakító képviselőivel kellett folytatniuk. Itt kell felsorolnunk azokat a nagyobb konferenciákat, amelyek a kutatási program során jöttek létre, illetve amelyeken a kutatók részt vettek, s amelyeknek eredményeit gyűjteményes kötetekben kiadták:

Nemzetiségi problémák Délkelet-Európában, szimpózium 1986 márciusában Münchenben, többek között Georg Brunner, Gerhard Seewann, Kathrin Sitzler magyar vonatkozású előadásaival.⁵

300 éves együttélés - a magyarországi németek történetéből, nemzetközi történészkonferencia 1987 márciusában Budapesten, Gerhard Seewann előadásával.⁶

A németek Magyarországon, szimpózium 1987 júniusában Wintermühlében, többek között Georg Brunner és Gerhard Seewann előadásaival.⁷

A németek Magyarországon 1870 és 1980 között, szimpózium 1989 júliusában Szekszárdon, Georg Brunner, Immo Eberl, Holger Fischer, Gerhard Seewann előadásaival.⁸

A magyarországi németek története 1920 és 1990 között, nemzetközi történészkonferencia 1990 decemberében Budapesten, Holger Fischer és Günter Schödl hozzászólásával, illetve előadásával.⁹

Kisebbségi kérdések Délkelet-Európában, nemzetközi konferencia 1991 áprilisában Dubrovnikban Wolfgang Aschauer, Marie Janine Calic, Holger Fischer, Peter Haslinger, Susanne Pazmandi és Gerhard Seewann magyar vonatkozású előadásával.¹⁰

Népcsoportok Középkelet- és Délkelet-Európában, nemzetközi szimpózium 1992 áprilisában Münchenben, Georg Brunner és Gerhard Seewann előadásával.¹¹

A kisebbségek mint biztonsági probléma Közép-kelet- és Délkelet-Európában, nemzetközi konferencia 1993 októberében Burg Schlainingban.¹² Ezeket a konferenciaköteteket (23, 24,

26, 54, 55, 58, 102) és számos dolgozaton kívül az interdiszciplináris kutatóprogram legfontosabb eredményei külön gyűjteményes kötetben jelentek meg (9).

Mindazon nehézségek ellenére, amelyek a nemzetiségek és a kisebbségek kérdéseivel foglalkozó, a válogatott bibliográfiában szereplő munkák tartalmi kritériumok szerint történő kategorizálásával együtt járnak, meg kell próbálkoznunk súlypontok kijelölésével.

Az első kategóriába olyan munkák tartoznak, amelyek historiográfiai-bibliográfiai aspektusokat tárgyalnak (60, 71, 90). Gerhard Seewann és Kathrin Sitzler a nemzetiségi politika és a történetírás viszonyával foglalkozik a magyarországi németiség két világháború közötti történetének példáján keresztül (71, 90), míg Harald Roth egy Erdély-bibliográfia lapgyűjtemény formájú kiadásának nehéz feladatát vállalta magára (60). A már említett kutatóprogram során született *A nemzetiségi kérdés Délkelet-Európában a XX. században* című bibliográfia anyaga, amelynek körülbelül hatezer cikke sajnos csak részben van számítógépen feldolgozva. A bibliográfia a Teleki László Alapítvány Dokumentációs Központjának megfelelő adatbankjával kiegészítve ez évben jelenik meg. A tudományos munkák második fontos csoportja - különösen a Friedrich Heckmann és Joachim Stark tollából származó írásokkal - az alapvető fogalmak tisztázásával, illetve a fogalmak konkrét példákra alkalmazásának problémáival foglalkozik (17, 43, 44, 69, 77, 78, 82, 84, 86, 96, 98, 99, 110). Ezek a művek természetesen csak részben keletkeztek közvetlenül a magyarországi kisebbségi és nemzetiségi kérdéssel összefüggésben. Az intenzív eszmecserek azonban újra és újra bizonyították e fogalmak magyarországi alkalmazhatóságát, ami a korábban használatos fogalmak, úgymint kisebbség, etnikum, nemzetiség stb., kritikai felülvizsgálatához vezetett. Egyúttal hozzásegítettek az „etnikai identitás” meglehetősen diffúz fogalmának további tisztázásához. Ez a tisztázó vita olyan identitáselemeket érintett, mint például a nyelv, vallás, szociális csoportosulás, származás- és hovatartozás-tudat, valamint ezek területhez köthető megvalósulása olyan egységeken belül, mint a letelepülési hely és a „Haza” („Heimat”).

A publikációk harmadik csoportjába sorolható minták a magyarországi nemzetiségekről általános történelmi-politikai-társadalmi áttekintést nyújtanak. A magyarországi nemzetiségek jelenlegi helyzetének összefoglalását különösen Gerhard Seewann munkái adják (72, 85, 88, 89). A magyarországi németiség XX. századi történelmi fejlődéséről szóló felismerések túlnyomórészt szintén Gerhard Seewann tollából származnak (71, 75, 76, 79, 81, 83, 87; azonkívül 15, 16, 23, 24, 26, 28). Felismeréseinek néhány részlete, de még inkább általános értékelése éles ellentétben áll a kitelepítettek szövetségéhez közel álló történészek kijelentéseivel Németországban és Magyarországon egyaránt. Seewann emellett a magyarországi cigányokról (73) és a szomszédos országokban élő magyar kisebbségekről is jelentetett meg írásokat (72; 74; azonkívül 52, 53, 106). Tartalmilag és módszertanilag is nagyon érdekes Seewann-nak ez a kísérlete arra, hogy a Duna-medence magyar és német kisebbségeinek múltjára vonatkozó kutatásait modern társadalomtudományi-történeti módszerrel végzett tipológiai összehasonlításban foglalja össze (77, 78, 82).

A negyedik csoportot olyan tanulmányok alkotják, amelyek a nemzetiségi kérdés, illetve a nemzetiségi politika általános történelmi aspektusait tárgyalják. A magyarországi német kisebbséggel kapcsolatos németországi nemzetiségi politikával, valamint vezető magyarországi németpolitikussal - például Brandsch Rudolf és Gratz Gusztáv - mindenekelőtt Günter Schödl foglalkozott (63, 64, 66, 67, 70). Számos dolgozatát röviddel ezelőtt gyűjteményes kötetben újra kiadták (68). A németek és magyarok együttélése Nyugat-Bánátban a második világháború idején képezi Ekkehard Völkl több vizsgálódásának tárgyát (100, 101). Részletesen és meggyőző módon kutatta az 1920-as évekbeli erdélyi nemzetiségpolitikai koncepciókat és a transzszilvanizmus kérdését Lengyel Zsolt, a müncheni Magyar Intézet munkatársa (48, 49, 50, 51). További munkák elemzik a kisebbségi kérdés történetének más részleteit (17, 27, 36, 42, 45, 104, 107, 108):

A kisebbségi kérdés jogi-alkotmányjogi aspektusaival foglalkozó munkákat az ötödik kategóriába sorolhatjuk. Ez elsősorban Georg Brunner, a kölni keletjog-szakértő főkutatói területe. A nemzetközileg elismert tudósnak sikerült összehasonlító jellegű munkáiban a kelet- és délkelet-európai kisebbségi kérdés jogi-közjogi elemeit történeti szempontból is, s a történészek számára használható módon feldolgozni (14, 15, 16, 17, 18). Brunner és Seewann közreműködtek (80) - legalábbis egy ideig - a magyar kormány tanácsadóiként az új kisebbségi törvény megalkotásánál. A romániai kisebbségek védelmének ügyét jogtörténeti disszertációjában elsősorban Erich Kendi dolgozta föl (46), ezt egészítette ki történeti szempontból Cornelius Radu Zach (105, 106, 107).

A következő témakörbe tartoznak, Georg Brunner már említett néhány tanulmánya mellett, elsősorban Kathrin Sitzler munkái, aki főként politológiai szempontból vizsgálta meg a magyar nemzetiségi politikát. Ő az 1980-as évek közepén folytatta vizsgálódásait, és már akkor kiemelte a magyar nemzetiségi politika jelentőségét (91, 92, 93, 94, 95; 72).

Az interdiszciplináris kutatóprogram keretein belül született, de nem közvetlenül a magyarországi kisebbségekre vonatkozó, szociolingvisztikai tartalmú munkák alkotják a hetedik témakört. Joachim Stark (97, 99) azzal a kérdéssel foglalkozik intenzíven, hogy a nyelv filozófiai-politológiai szempontból mennyiben döntő kritérium az etnikai tudat kialakulásában, míg Leopold Auburger a nyelvpolitika sikerének titkát boncolgatja (10, 11, 12, 22).

A nyolcadik tartalmi súlypont a földrajzi-térbeli aspektus vizsgálata. A következő munkák tartoznak ide: a nemzetiségi helységek településtörténete (25, 41, 47, 59, 65), mint például az Immo Eberl által szerkesztett *Die Douauschwaben* című gyűjteményes kötet, Holger Fischer munkái a nemzetiségi térképek módszertani megformálásának és interpretációjának problematikájával kapcsolatban (29, 32, 33), valamint a magyarországi németiség társadalmi-gazdasági változásának térbeli aspektusai a XX. században (30, 31, 34). E kategória legfontosabb műve kétségkívül Wolfgang Aschauer disszertációja, amely egy nemzetiség létrejöttének és fennmaradásának társadalomföldrajzi feltételeit vizsgálja a magyarországi németek példáján (4, 5, 6, 7, 8).

Végül a szűkebb értelemben vett gazdaság- és társadalomtörténeti munkák adják a kisebbségi és nemzetiségi tanulmányok utolsó témakörét. A kisebbségek migrációjának kérdései (37, 40) és a nagyvárosok nemzetiségi sokrétűsége (38, 39) képezik Monika Glettlér kutatásainak súlypontját. Tanulási lehetőségek és társadalmi egyenlőtlenség a Vajdaságban a két világháború között, illetve az iparosodás és városiasodás hatása a németekre és a magyarokra Szlovákiában - e két témát vizsgálta meg Marie Janine Calic (20, 21), illetve Susanne Pazmandi (56) példamutatóan. Marie Janine Calictól egy másik kitűnő elméleti-módszertani mű is származik az etnikai csoportok összevető társadalomtörténetének kérdéseiről (19). Erdély speciális társadalomtörténeti problémáiról szintén született néhány munka (61, 111, 112).

Módszertani szemléletmódok

Mindabból, amit a magyar kisebbségi és nemzetiségi kérdés nyolcvanas és kilencvenes évekbeli német kutatásáról eddig elmondtunk, talán már ki is világlott a módszertani gyakorlat néhány eleme. A legtöbb műszerzője az illető tudományágból már jól ismert, úgyszólván „klasszikus” módszerekkel dolgozott. Ez nem különösebben meglepő, és nem is szemrehányásként említem. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az a szociológus, politológus, földrajztudós, történész stb., aki kizárólag egyetlen területre, illetve régióra, ez esetben Magyarországra koncentrálna, annak a veszélynek teszi ki magát, hogy tudományágának legújabb módszertani fejlődésével már nem tud lépést tartani, méghozzá azért nem, mert elvben két különböző tudományos közegben kellene élnie.

E hiány ellenére is több, innovatív hatású módszertani fejlemény állapítható meg. Először is a hosszan tartó, intenzív eszmecserék révén differenciáltabb, világosabb fogaknak jöttek létre. Másrészt pedig a kitelepítettek szövetségeinek ideológiájához közel álló irodalommal ellentétben - amely a lényeges területeken még mindig a két világháború közötti történetírás hagyományait képviseli - semmilyen kísérletet nem látunk arra, hogy az olyan problémákat, mint például a háborús bűnök, a kölcsönös bűnlajstrom, az asszimiláció miatti szemrehányás, továbbá a jóvátételi igények megindoklásának stratégiája, előtérbe állítsák. Ehelyett majd minden írásra tudományos objektivitás, ésszerűség és bizonyos értelemben az érzelemmentesség jellemző.

Sok műnek elítelvű a kiindulópontja, ez azt jelenti, hogy elemzésük középpontjába a kisebbség, illetve a többség cselekvő egyéniségeit állítják. Más, mindenekelőtt regionális munkák modernizációelméleti perspektívák figyelembevételével lényegesen kitágították ezt a nézőpontot. Végezetül néhány további, bár jelentősen kisebb számú tanulmány megpróbálkozik azzal, hogy a kisebbségeket érintő társadalomtörténeti és politikai folyamatokat elsősorban a többség és a kisebbség közötti általános összállami interdependencia-folyamatokként értelmezze. Ezekben a korábbiakkal szemben egyértelműen kibővített módszertani felvetéseket azonban nyilvánvalóan csak akkor lehet megvalósítani, ha sikerül összehasonlító és interdiszciplináris kisebbségkutatást folytatnunk. Az interdiszciplinaritást nemcsak abban az értelemben véve, hogy az eredményeket az egyes tudományágak között megvitatjuk és kicseréljük, hanem úgy is, hogy az illető tudós kezdettől fogva interdiszciplináris módon közelíti meg saját konkrét témáját. Már is sok munka dokumentálja a tradicionális diszciplínákon való túllépést.

A vallási csoportok kérdéskörének vizsgálata

A magyarországi vallási csoportokat illetően a német történettudomány csupán néhány társadalomtörténeti probléma esetében végzett kivételes kutatást. Továbbra is a hagyományos egyháztörténeti témák uralkodnak, amelyeket különösen Gabriel Adriányi dolgoz fel (1, 2, 3, 103, 109).

A társadalomtörténetileg fontos munkák elsősorban a zsidóság helyzetével (57, 62) és az antiszemitizmussal foglalkoznak, erre vonatkozóan megjelent Rolf Fischer érdekes disszertációja (35). Csupán egyetlen mű elemzi a magyarországi németek protestantizmusát (13).

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- 1 Adriányi, Gabriel: Der Beitrag der Kirchen zur ungarischen Kultur zur Zeit der Staatsgründung und der Reformation. *Südostdeutsches Archiv* 24/25. 1981-82. 119-30.
- 2 -: Luthers Beziehungen zu Ungarn. In: *Martin Luther im Spiegel heutiger Wissenschaft*. Hrsg. v. K. Schäferdiek. Bonn 1985. 159-182.
- 3 -: *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns*. München, Studia Hungarica 1986. 30.
- 4 Aschauer, Wolfgang: *Zum Nutzen von „Ethnizität“ und „Regional-“ oder „Heimatbewußtsein“ als Erklärungskategorien geographischer Theoriebildung*. (=Kritische Geographie 7.) Wien 1990.
- 5 -: *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität*. Die Ungarndeutschen. (= Erdkundliches Wissen 107.) Stuttgart 1992.
- 6 -: Ethnische Identität bei den Ungarndeutschen. Formen und Faktoren. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 157-173.
- 7 -: Heller, Wilfried: Nationalität als Faktor der Siedlungsgestaltung? Eine Fallstudie deutscher Minderheitensiedlungen in Ungarn 1945-1988. *Geographische Zeitschrift* 77. 1989. 228-243.
- 8 -: Ungarndeutsche Dörfer in der „Schwäbischen Türkei“ - eine Fallstudie anhand der Geschichte von vier Minderheitensiedlungen. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* 33. 1990. 101-155.

- 9 *Aspekte ethnischer Identität*. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum“. Hrsg. v. Edgar Hösch und Gerhard Seewann. München 1991.
- 10 Auburger, Leopold: Linguistic, minority relations. In: *Sociolinguistica Bd. 4*. Minderheiten und Sprachkontakt. Hrsg. v. Peter H. Nelde. Tübingen 1990. 169-190.
- 11 -: Überlegungen zum Problem der Erfolgskriterien in der Sprachenpolitik. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 69-83.
- 12 -: Sprachminderheiten und die Stabilität plurilingualer Gesellschaften. Systemtheoretische Überlegungen. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 79-88.
- 13 Binder, Ludwig: Deutschtum und Protestantismus in Ungarn im 19. Jahrhundert. *Südostdeutsches Archiv* 30/31. 1987-88. 11-28.
- 14 Brunner, Georg: Die Rechtsstellung ethnischer Minderheiten in Südosteuropa. In: *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa* 1987. 39-72. Auch *Südosteuropa* 35. 1986. 235-264.
- 15 -: Der völkerrechtliche Minderheitenschutz und die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In: *Die Deutschen in Ungarn*. 1989. 109-124. Auch *Südosteuropa-Mitteilungen* 28. 1988. 236-251.
- 16 -: Die Lage der deutschen Volksgruppen in Osteuropa. In: *Die Deutschen in Ungarn*. 1993. 19-35.
- 17 -: *Nationalitätenprobleme und Minderheitenkonflikte in Osteuropa*. (=Strategien und Optionen für die Zukunft Europas. Arbeitspapiere 10.) Gütersloh 1993
- 18 -: Föderation, Konföderation und Regionalismus in verfassungsrechtlicher Sicht. In: *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*. 1994. 277-293.
- 19 Calic, Marie Janine: Zur Sozialgeschichte ethnischer Gruppen: Fragestellung und Methoden. In: *Aspekter ethnischer Identität*. 1991. 11-33.
- 20 -: Soziale Ungleichheit in Serbien und der Vojvodina (1918-1941): Die Verteilung der Bildungschancen. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 121-159.
- 21 -: Pazmandi, Susanne: Migration, Urbanisierung und Assimilation in der Vojvodina und der Slowakei im Vergleich (1880-1938). In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 211-235.
- 22 *Deutsch als Muttersprache in Ungarn*. Forschungsberichte zur Gegenwartsfrage. Hrsg. v. d. Forschungsstelle für Mehrsprachigkeit in Brüssel unter der Leitung von Peter H. Nelde. (=Deutsche Sprache in Europa und Übersee. Berichte und Forschungen 13.) Stuttgart 1990.
- 23 *Die Deutschen in Ungarn*. Hrsg. v. Georg Brunner. (=Südosteuropa-Studie 45.) München 1989.
- 24 *Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870-1980*. Hrsg. v. József Kovacsics. (=Historisch-Demographische Mitteilungen.) Budapest 1993.
- 25 *Die Donauschwaben*. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ausstellungskatalog. Bearb. v. Immo Eberl u.a. Sigmaringen 1987.
- 26 *300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarn deutschen*. Internationale Historikerkonferenz in Budapest 5-6. März 1987. 2. Bde. Budapest 1988.
- 27 Fischer, Holger: *Oszkár Jászi und Mihály Károlyi*. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919. (= Studia Hungarica 17.) München 1978.
- 28 -: Die Deutschen in Ungarn. Deutsch-ungarisches wissenschaftliches Symposium der Südosteuropa-Gesellschaft und des Internationalen Kulturinstituts Ungarns (25-27. Juli 1989 in Szekszárd). In: *Südosteuropa-Mitteilungen* 29. 1989. 3. 244-251.
- 29 -: Karten zur räumlichen Verteilung der Nationalitäten in Ungarn. Darstellungsmöglichkeiten und Grenzen ihrer Interpretation am Beispiel von ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 325-393.
- 30 -: A magyarországi németek 20. századi társadalmi-gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai. *Regio* 3. 1992. 2. 147-165.
- 31 -: Räumliche Aspekte des sozio-ökonomischen Wandels der ungarndeutschen Minderheit im 20. Jahrhundert. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 237-264.
- 32 -: Zur Problematik von Nationalitätenkarten. In Wendt, Bernd Jürgen (Hrsg.): *Vom schwierigen Zusammenwachsen der Deutschen*. Nationale Identität und Nationalismus im 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt/Main u.a. 1992. 143-174.
- 33 -: Die Darstellung der ungarndeutschen Minderheit auf ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts. In: *Die Deutschen in Ungarn*. 1993. 41-61.
- 34 -: A magyarországi német kisebbség 20. századi társadalmi-gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai és a nemzetiségi statisztika. In: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910-1990)*. Az 1992. szeptember 2-5. között Budapesten megrendezett Nemzetiségi Statisztikai Konferencia előadásai. Szerkesztette Kovacsics József. Budapest 1994. 273-291.
- 35 Fischer, Rolf: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1878-1939*. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose. (=Südosteuropäische Arbeiten 85.) München 1988.

- 36 Glass, Hildrun: Minderheiten im rumänischen Banat. Das minderheitenpolitische Konzept der „Arader Zeitung“ und ihr Verhältnis zu Ungarn und Juden (1921-1941). *Ungarn Jahrbuch* 18. 1990. 107-128.
- 37 Glettler, Monika: Slowakische Rückwanderung aus den USA nach Ungarn vor dem 1. Weltkrieg. *Migration* 2. 1987. 23-46.
- 38 -: Ethnische Vielfalt in Preßburg und Budapest um 1910. *Ungarn-Jahrbuch* 16. 1988. 46-71.; 17. 1989. 75-152.
- 39 -: Die Slowaken in Preßburg und Budapest um 1900. *Slowakei* 21. 1989. 121-183.
- 40 -: The Hungarian government position on Slovak emigration, 1885-1914. In: *Overseas migration from East Central and Southeastern Europe 1880-1940*. Hrsg. v. Julianna Puskás. Budapest 1990. 107-118.
- 41 Gündisch, Konrad Gustav: Deutsche Siedlung im Reich der Stephanskronen. Von den Anfängen bis zu den Schwabenzügen. *Deutsche Ostkunde* 36. 1990. 3-10.
- 42 Zur Entstehung der sächsischen Nationsuniversität. In: *Gruppenautonomie in Siebenbürgen*. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität. Hrsg. v. Wolfgang Kessler. Köln, Wien 1990. 63-92.
- 43 Heckmann, Friedrich: *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation*. Soziologie interethnischer Beziehungen. Stuttgart 1992.
- 44 -: Ethnos, Demos und Nation, oder: Woher stammt die Intoleranz des Nationalstaates gegenüber ethnischen Minderheiten? In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 9-36.
- 45 Hoensch, Jörg K: Ungarische Nation und nationale Minderheiten im Stephansreich 1780-1918. *Deutsche Ostkunde* 33. 1987. 29-44.
- 46 Kendi, Erich: *Minderheitenschutz in Rumänien*. Die rechtliche Normierung des Schutzes der ethnischen Minderheiten in Rumänien. (=Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 30.) München 1992.
- 47 Klaube, Manfred: *Deutschböhmisches Siedlungen im Karpatenraum*. (=Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 120). Marburg 1984.
- 48 Lengyel, Zsolt: Kulturverbindung, Regionalismus, föderativer Kompromiß. Betrachtungen zur Geschichte des frühen Transsilvanismus 1918-1928. *Ungarn-Jahrbuch* 15. 1987. 50-73.
- 49 -: Die falsche Alternative. Zum Cultura-Modell der deutsch-rumänisch-ungarischen Verbindungen in Rumänien der Zwischenkriegszeit. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Hrsg. v. Kálmán Benda u.a., 2. Bde. (=Studia Hungarica 31, 32.) München 1987-1988. 91-102.
- 50 -: Der Briefwechsel zwischen Oszkár Jászi und Emil Isac. Zu den Plänen einer donauuropäischen Kulturföderation nach dem Ersten Weltkrieg. In: *Kurier der Bochumer Gesellschaft für Rumänische Sprache und Literatur*. 15. 1990. 78-90.
- 51 -: Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918-1928. (=Studia Hungarica 41.) München 1993.
- 52 Mihok, Brigitte: *Ethnostratifikation im Sozialismus, aufgezeigt an den Beispielländern Ungarn und Rumänien*. (=Ethnien, Regionen, Konflikte 3.) Frankfurt a. M., Bern, New York, Paris 1990.
- 53 -: Die rumänische Nationalitätenpolitik seit 1945. *Südosteuropa* 39. 1990. 204-221.
- 54 *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. Beiträge der Internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900-1990. Inter University Center, Dubrovnik 8-14. April 1991. Hrsg. v. Gerhard Seewann. (=Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 27.) München 1992.
- 55 *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*. Hrsg. v. Roland Schönfeld. (=Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 25.) München 1987.
- 56 Pazmandi, Susanne: Industrialisierung und Urbanisierung und ihre Auswirkungen auf Deutsche und Magyaren in Oberungarn/Slowakei 1900-1938. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 161-231.
- 57 Pietsch, Walter: Trianon és a magyar zsidók. *Múlt és Jövő* 1990. 4. 40-51.
- 58 Referate und Diskussionsbeiträge der II. Internationalen Historikerkonferenz zur Geschichte der Ungarndeutschen 1920-1990. Budapest 30.11-02.12.1990. abgedruckt. *Suevia Pannonica*. Archiv der Deutschen aus Ungarn. 9. 1991. sowie *Neue Zeitung* 35. 1991. Nr. 1. ff.
- 59 Roth, Erik: *Die planmäßig angelegten Siedlungen im Deutsch Banater Militärgrenzbezirk 1765-1821*. (=Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 33.) München 1988.
- 60 Roth, Harald: *Repertorium Transsylvanicum*. Eine Einführung in die wissenschaftliche Literatur über Siebenbürgen. [Loseblattsammlung] (=Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B, 52.) München 1990.
- 61 Schaser, Angelika: *Josephinische Reformen und sozialer Wandel in Siebenbürgen*. Die Bedeutung des Konzivilitätsreskriptes für Hermannstadt. (=Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 29.) Stuttgart 1989.
- 62 : Die Juden Siebenbürgens vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. *Südost-Forschungen* 49.1990. 57-94.
- 63 Schödl, Günter: *Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890-1914*. Frankfurt/Main, Bern, Las Vegas 1978.

- 64 -: *Varianten deutscher Nationalpolitik vor 1918*. Zur politischen Organisation und Programmbildung deutscher Minderheiten in Ost- und Südosteuropa. *Südostdeutsches Archiv* 22/23. 1979-80. 104-127.
- 65 -: Ungarns Städtewesen im Spätmittelalter. Zum deutschen Anteil an Entfaltung und Krise. In: *Stadt und Landschaft im deutschen Osten*. Hrsg. v. F.B. Kaiser und B. Stasiewski. Köln, Wien, Graz 1982. 127-149.
- 66 -: Zur Forschungsdiskussion über alldeutsch-deutschnationale Politik in der Habsburgermonarchie und im Deutschen Reich. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 36. 1983. 37408.
- 67 -: Trianon-Ungarn und die deutsche Minderheitenpolitik. Zu den „Lebenserinnerungen“ von Gustav Gratz. *Südostdeutsches Archiv* 26/27. 1983/84. 139-151.
- 68 Formen und Grenzen des Nationalen. Beiträge zu nationaler Integration und Nationalismus im östlichen Europa. (=Erlanger Osteuropa-Studien 2.) Erlangen 1990.
- 69 -: Nationsbildung und Minderheitsexistenz: Vergleichende Beobachtungen zur politisch-gesellschaftlichen Modernisierung im östlichen Europa. In: *Aspekte ethnischer Identität* 1991. 85-120.
- 70 -: Nationalstaat und Minderheit. Zu Geschichte und Geschichtsschreibung der Deutschen im Südosten. *Referate* 1991. 81-90.
- 71 Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum der Zwischenkriegszeit im Spiegel der internationalen Nachkriegsliteratur. *Südostdeutsches Archiv* 22/23. 1979/80. 128-151.
- 72 -: Minderheitenfragen aus Budapester- Sicht. Ungarns Nationalitäten magyarische Minderheiten. *Südosteuropa* 33. 1984. 1-14.
- 73 -: Zigeuner in Ungarn. In: *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*. 1987. 165-179. Auch *Südosteuropa* 36. 1987. 19-32.
- 74 -: Zur Entwicklung der ungarischen Minderheiten in den Nachbarländern seit 1918. In: *16. ABDOSD-Tagung*. Ljubljana 25-26. Mai 1987. (=Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz. Veröffentlichungen der Osteuropa-Abteilung 9.) Berlin 1987. 167-183.
- 75 -: Das Ungarndeutschtum als Ethnikum. Einige Grundlinien seiner Entwicklung von 1918 bis 1945. In: *300 Jahre Zusammenleben*. 1988. 101-115.
- 76 -: Das Deutschtum in Ungarn seit 1945. In: *Die Deutschen in Ungarn*. 1989. 97-107. 77 -: *Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918-1980*. Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. In: *Plurilingua VIII. Historische Sprachkonflikte*. Hrsg. v. Peter H. Nelde. Bonn 1989. 119-128.
- 78 -: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918-1980: ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. In: *19. ABDOSD-Tagung*. Budapest 11-14. Juni 1990. Referate und Beiträge. (=Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz. Veröffentlichungen der Osteuropa-Abteilung 14.) Berlin 1990. 91-95.
- 79 -: A nyelv és a hagyomány megőrzésének lehetőségei. A magyarországi németség fejlődése. *Regio* 1. 1990. 2. 52-63.
- 80 -: Minderheitenrechte in den 90er Jahren. Stellungnahme zum entsprechenden Gesetzentwurf des Sekretariats für Nationale und Ethnische Minderheiten beim Ungarischen Ministerrat. *Neue Zeitung*. 05. 1990. 4-5.
- 81 -: Die Ungarndeutschen 1918-1988. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 299-323. 82 -: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918-1980: Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 395-409.
- 83 -: Entwicklung des Ungarndeutschtums. Möglichkeiten der Bewahrung von Sprache und Tradition. *Suevia Pannonica*. Archiv der Deutschen aus Ungarn 8. 1991. 35-44.
- 84 -: Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa. In: *Halbasien. Zeitschrift für deutsche Literatur und Kultur Südosteuropas* 1. 1991. Nr. 1. 30-42.
- 85 -: Die nationalen Minderheiten in Ungarn. *Südosteuropa* 41. 1992. 293-325.
- 86 -: Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 139-155.
- 87 -: Grundzüge der Entwicklung des Ungarndeutschtums 1918-1938. In: *Die Deutschen in Ungarn*. 1993. 98-108.
- 88 Die nationalen Minderheiten in Ungarn. Alte und neue Probleme in der jungen Demokratie. In: *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*. 1994. 133-161.
- 89 -: Sitzler, Kathrin: Ungarns Nationalitäten. *Südosteuropa* 34. 1985. 383-402.
- 90 -: Nationalitätenpolitik und Geschichtsschreibung. Zur Reinterpretation der Geschichte der deutschen Minderheit Ungarns in den Jahren 1938-1948. *Südosteuropa* 37. 1988.142-170.
- 91 -: Sitzler, Kathrin: Ideologische Grundlagen der ungarischen Nationalitätenpolitik. *Südosteuropa* 33. 1984. 473-481.
- 92 -: Ungarische Nationalitätenpolitik: Grundsätze, Institutionen und Funktion. *Südosteuropa* 34. 1985. 24-32.
- 93 -: Ungarische Stellungnahmen zur Nationalitätenpolitik. *Südosteuropa* 35. 1986. 519-533.

- 94 -: Die ungarische Nationalitätenpolitik der letzten Jahre-Konstante Prinzipien bei modifizierter Praxis? In: *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa* 1987. 149-163.; auch *Südosteuropa* 36. 1987. 33-44.
- 95 -: Budapest zur Nationalitätenfrage und zu den ungarisch-rumänischen Beziehungen (Dez. 1986-Mai 1987). *Südosteuropa* 36. 1987. 276-290.
- 96 -: Stark, Joachim: Völker, Ethnien, Minderheiten. Bemerkungen zu Erkenntnistheorie und Terminologie der Minderheitenforschung. *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* 31. 1988. 1-53.
- 97 -: Sprache als Variable ethnischen Bewußtseins. In: *Plurilingua VIII. Historische Sprachkonflikte*. Hrsg. v. Peter H. Nelde. Bonn 1989. 141-152.
- 98 -: Heimat und territoriale Identität im Rahmen einer kritischen Theorie des Ethnischen. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* 34. 1991.
- 99 -: Sprache als ethnische Grenze. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 35-67.
- 100 Völkl, Ekkehard: Deutsche und Ungarn im West-Banat (1941-1944). In: *Die Deutschen in Ungarn*. 1989. 87-96.
- 101 -: *Der Westbanat 1941-1944*. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen. (=Studia Hungarica 38.) München 1991.
- 102 *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*. Hrsg. v. Georg Brunner und Hans Lemberg. (=Südosteuropa/Studien 52.) Baden-Baden 1994.
- 103 Weber, Georg: *Luther und Siebenbürgen*. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Siebenbürgen. (=Siebenbürgisches Archiv F.3, 19.) Köln 1985.
- 104 Zach, Cornelius Radu: Schwerpunkte siebenbürgisch-sächsischer Beziehungen zum rumänischen Staat 1920-1930. *Ungarn Jahrbuch* 16. 1988. 72-81.
- 105 -: Der Völkerbund und der Minderheitenschutz in Rumänien 1920-1939. *Siebenbürgische Semesterblätter* 5. 1991.
- 106 -: Quellen zur Minderheitenpolitik Rumäniens 1946. *Ungarn Jahrbuch* 19. 1991. 225-232.
- 107 -: Der Status der Siebenbürger Sachsen in Rumänien. Gesetzliche Verankerung und Wirklichkeit 1919-1933. In: *Aspekte ethnischer Identität*. 1991. 233-255.
- 108 -: Zach, Krista: Fürst, Landtag und Stände. Die verfassungsrechtliche Frage in Siebenbürgen im 16. und 17. Jahrhundert. *Ungarn-Jahrbuch* 11. 1980-81. 63-90.
- 109 -: Zur Geschichte der Konfessionen in Siebenbürgen im 16. bis 18. Jahrhundert. *Südostdeutsches Archiv* 24-25. 1981-82. 40-89.
- 110 -: Begriff und Sprachgebrauch von Nation und Nationalität in Siebenbürgen aus vorhumanistischen Texten des 13. bis 16. Jahrhunderts. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Hrsg. v. Kálmán Benda u.a., 2 Bde. München 1987-1988. (=Studia Hungarica 31, 32.) Bd. 1. 137-149.
- 111 -: Bevölkerungsstruktur Siebenbürgens im Wandel, 17-19. Jh. *Siebenbürgische Semesterblätter* 1. 1989.41-51.
- 112 -: „Wir wohnten auf dem Königsboden....“, Identitätsbildung bei den Siebenbürger Sachsen im historischen Wandel. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. 1992. 115-137.

JEGYZETEK

- 1 Nehring, Karl: Studia Hungarica. Forschungen zur ungarischen Sprache und Kultur in der Bundesrepublik Deutschland. *Südosteuropa-Mitteilungen* 20. 1980. Nr. 1. 639.
- 2 Fischer, Holger: Geistes- und sozialwissenschaftliche Forschungen zur Hungarologie in der Bundesrepublik Deutschland in den achtziger Jahren. In: *A hungarológia oktatása* 2. 1988. Nr. 4. 21-30.; Fischer, Holger: Ungarn 1956 in der Geschichtswissenschaft der Bundesrepublik Deutschland. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 6. 1993. 316.; Fischer, Holger: A hungarológia helyzete Németsországban. Az intézményi rendszert. *Hungarológia* 4/1993. 3-12.
- 3 Seewann, Gerhard: Der Beitrag der deutschen Geschichtswissenschaft zur ungarischen Geschichte 1981-1990. *Hungarológia* 4/1993. 53-71.
- 4 Seewann 1993. 56-58.
- 5 *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*. Hrsg. v. Roland Schönfeld. (=Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 25.) München 1987.
- 6 *Jahre Zusammenleben*. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. Internationale Historikerkonferenz in Budapest 5-6. März 1987. Hrsg. v. Vendel Hambuch. 2 Bde. Budapest 1988.
- 7 *Die Deutschen in Ungarn*. Hrsg. v. Georg Brunner. (=Südosteuropa-Studie 45.) München 1989.
- 8 *Die Deutschen in Ungarn zwischen 1879-1980*. Hrsg. v. József Kovacsics. (=Historisch-Demographische Mitteilungen.) Budapest 1993.
- 9 Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn 9. 1991. *Neue Zeitung* 35. 1991. Nr. 1 ff.

- 10 *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. Beiträge der Internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900-1990. Inter University Center, Dubrovnik 8-14. April 1991. Hrsg. v. Gerhard Seewann. (=Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 27.) München 1992.
- 11 *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*. Hrsg. v. Georg Brunner und Hans Lemberg. (=Südosteuropa-Studie 52.) Baden-Baden 1994.
- 12 Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel- und Südosteuropa. Hg. von Gerhard Seewann. München, R. Oldenburg Verlag 1995.

HOLGER FISCHER

The coexistence of ethnic and religious groups of Hungary in the German historiography of the 1980s

The author, who is the Director of the Hungarian Studies Center of the University of Hamburg is very familiar with historiography of Hungarian-German relations. His paper discusses how German historical studies dealing with Hungary treat the question of minorities. German research is characterized by a great degree of division of labor. A strong institutional background, coupled with thoughtfully conceived international projects has led to important results in the period under discussion (edited volumes, conference proceedings). Besides a theoretical-conceptual clarification these studies have mostly dealt with the characteristics of the historical development of minorities and their legal position. From the beginning almost all research programs have been characterized by a great degree of interdisciplinary co-operation. According to the author, these works have to a great extent rectified the rather schematic ideas prevalent earlier in both Germany and in Hungary in relation to the coexistence of minority groups. The paper also contains an extensive bibliography.